

KORXONA MOLIVAVIY NATIJALARINI SHAKLLANTIRISHDA DAROMADLAR VA XARAJATLARNING O'RNI

Aymuxammedova Amina Kakajanovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

aaymukhammedova@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20265307>

Annotatsiya: Mazkur ilmiy tezisdan korxonada moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromadlar va xarajatlarning iqtisodiy mohiyati, ularning tarkibi, tasnifi hamda korxonada foydasiga ta'siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilingan. Korxonalarda moliyaviy natijalarni shakllantirish jarayonida daromad va xarajatlarni to'g'ri hisobga olishning ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, foyda ko'rsatkichlarini shakllantirishda ishlab chiqarish tannarxi, davr xarajatlari, asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar hamda moliyaviy faoliyat natijalarining o'rni yoritilgan. Tadqiqot davomida iqtisodiy tahlil, qiyosiy taqqoslash, statistik va normativ-huquqiy tahlil usullaridan foydalanilgan. Korxonada moliyaviy barqarorligini ta'minlashda xarajatlarni optimallashtirish va daromadlarni oshirishning iqtisodiy samaradorligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Moliyaviy natija, daromad, xarajat, foyda, zarar, mahsulot tannarxi, sof foyda, rentabellik, moliyaviy barqarorlik, iqtisodiy samaradorlik, buxgalteriya hisobi, korxonada faoliyati.

Аннотация: В данном научном тезисе на основе научных источников анализируются экономическая сущность доходов и расходов, их структура, классификация, а также влияние на формирование финансовых результатов предприятия. Раскрыто значение правильного учета доходов и расходов в процессе формирования финансовых результатов на предприятиях. Также освещена роль производственной себестоимости, расходов периода, доходов от основной деятельности и результатов финансовой деятельности в формировании показателей прибыли. В ходе исследования использовались методы экономического анализа, сравнительного сопоставления, статистического и нормативно-правового анализа. Обоснована экономическая эффективность оптимизации расходов и увеличения доходов в обеспечении финансовой устойчивости предприятия.

Ключевые слова: финансовый результат, доход, расход, прибыль, убыток, себестоимость продукции, чистая прибыль, рентабельность, финансовая устойчивость, экономическая эффективность, бухгалтерский учет, деятельность предприятия.

Abstract: This scientific thesis analyzes the economic essence of revenues and expenses, their structure, classification, and their impact on the formation of an enterprise's financial results based on scientific sources. The importance of proper accounting of revenues and expenses in the process of forming financial results in enterprises is revealed. In addition, the role of production cost, period expenses, revenues from core activities, and the results of financial activities in the formation of profit indicators is highlighted. During the research, methods such as economic analysis, comparative comparison, statistical analysis, and legal-regulatory analysis were applied. The economic efficiency of optimizing expenses and increasing revenues in ensuring the financial stability of an enterprise is substantiated.

Keywords: financial result, revenue, expense, profit, loss, production cost, net profit, profitability, financial stability, economic efficiency, accounting, enterprise activity.

Kirish

Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faoliyatining asosiy maqsadi foyda olish va moliyaviy barqarorlikni ta'minlashdan iborat hisoblanadi. Korxonalar faoliyatining yakuniy natijasi moliyaviy natijalar orqali baholanadi. Moliyaviy natijalar korxonaning daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi nisbat asosida shakllanadi [1].

O'zbekiston Respublikasining “Buxgalteriya hisobi to'g'risida”gi Qonunida xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromad va xarajatlarni to'g'ri aks ettirish muhimligi belgilangan [2]. Korxonalarda moliyaviy natijalarni shakllantirish tizimi mahsulot ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va sotish jarayonlari bilan uzviy bog'liqdir.

Iqtisodchi olimlarning fikriga ko'ra, korxonaning foydasi uning ishlab chiqarish samaradorligi, xarajatlarni boshqarish darajasi hamda bozor talabiga mos ravishda faoliyat yuritishiga bog'liq [3]. Shu sababli daromadlar va xarajatlarning iqtisodiy mohiyatini o'rganish hamda ularni samarali boshqarish masalasi dolzarb hisoblanadi.

Korxonalarda daromadlarning oshishi moliyaviy imkoniyatlarni kengaytiradi, investitsion faoliyatni rivojlantiradi va raqobatbardoshlikni kuchaytiradi. Xarajatlarning ortib borishi esa foyda miqdorining kamayishiga olib keladi. Shuning uchun xarajatlarni nazorat qilish va optimallashtirish korxonalar boshqaruvining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi [4].

Metodologiya

Mazkur ilmiy tezisni tayyorlash jarayonida iqtisodiy tahlil, qiyosiy taqqoslash, statistik kuzatish, umumlashtirish hamda normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini iqtisodchi olimlarning korxonalar moliyaviy natijalari, daromad va xarajatlarni hisobi bo'yicha ilmiy ishlari tashkil etdi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunlari, buxgalteriya hisobi milliy standartlari, moliyaviy hisobotlarga oid me'yoriy hujjatlar hamda iqtisodiy adabiyotlardan foydalanildi [5].

Moliyaviy natijalarni baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar tahlil qilindi:

- mahsulot sotishdan olingan tushum;
- ishlab chiqarish tannarxi;
- yalpi foyda;
- asosiy faoliyat foydasi;
- soliqqa tortilgunga qadar foyda;
- sof foyda;
- rentabellik darajasi.

Mazkur ko'rsatkichlar korxonaning iqtisodiy samaradorligini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi [6].

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, korxonalar moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromadlar asosiy manba hisoblanadi. Daromad korxonaning mahsulot sotish, xizmat ko'rsatish yoki boshqa xo'jalik operatsiyalari natijasida olgan iqtisodiy manfaatidir [7].

Buxgalteriya hisobi milliy standartlariga muvofiq, korxonalar daromadlari quyidagi turlarga bo'linadi:

- asosiy faoliyatdan olinadigan daromadlar;
- moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlar;
- favqulodda daromadlar [8].

Asosiy faoliyatdan olingan daromad korxonaning asosiy ishlab chiqarish jarayoni bilan bog'liq bo'lib, foydaning asosiy qismini tashkil etadi. Moliyaviy faoliyatdan olinadigan daromadlarga foizlar, dividendlar va valyuta kursi farqlaridan tushgan mablag'lar kiradi.

Xarajatlar esa korxonada faoliyati davomida iqtisodiy resurslarning sarflanishini ifodalaydi. Xarajatlar tarkibiga ishlab chiqarish tannarxi, ma'muriy xarajatlar, sotish xarajatlari hamda boshqa operatsion xarajatlar kiradi [9].

Ishlab chiqarish tannarxi korxonada xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi. Tannarx tarkibiga quyidagilar kiradi:

- xomashyo va material xarajatlari;
- mehnatga haq to'lash xarajatlari;
- ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- amortizatsiya xarajatlari;
- boshqa ishlab chiqarish xarajatlari.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, tannarxning oshishi foyda miqdorining kamayishiga olib keladi. Shu sababli ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish korxonada rentabelligini oshirishning muhim omili hisoblanadi [10].

Moliyaviy natijalarni shakllantirish quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\text{Sof foyda} = \text{Jami daromad} - \text{Jami xarajatlar} - \text{Soliqlar}$$

Mazkur formula korxonada faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasini aniqlashda qo'llaniladi.

Tahlil va muhokama

Korxonada moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromad va xarajatlar tizimi markaziy iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida har bir korxonada o'z faoliyatini foyda olish asosida tashkil etadi. Foyda esa daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi farq natijasida yuzaga keladi. Shu sababli korxonalarda daromadlarni oshirish hamda xarajatlarni maqbullashtirish moliyaviy barqarorlikning asosiy omili hisoblanadi [1].

Iqtisodiy nazariyaga ko'ra, moliyaviy natija korxonaning ma'lum davr mobaynidagi xo'jalik faoliyati yakunlarini ifodalovchi ko'rsatkichdir. Moliyaviy natijalar tarkibiga yalpi foyda, asosiy faoliyatdan olingan foyda, umumxo'jalik faoliyati foydasi, soliqqa tortilgunga qadar foyda hamda sof foyda kiradi [3]. Ushbu ko'rsatkichlarning shakllanishi bevosita daromad va xarajatlarning to'g'ri hisobga olinishi bilan bog'liqdir.

Korxonalar faoliyatida daromadlar iqtisodiy manfaatlarning ortishi sifatida namoyon bo'ladi. Daromadlarning asosiy qismi mahsulot sotishdan tushadigan tushumlardan iborat bo'ladi. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining ortishi daromadlarning ko'payishiga xizmat qiladi. Biroq zamonaviy iqtisodiyot sharoitida faqat ishlab chiqarish hajmini oshirish yetarli emas. Korxonada bozordagi talab va taklif nisbatini, iste'molchilarning ehtiyojlarini ham hisobga olishi zarur [4].

Korxonalarda daromadlar shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar ichki va tashqi omillarga bo'linadi. Ichki omillarga mahsulot sifati, ishlab chiqarish samaradorligi, marketing siyosati, mehnat unumdorligi va boshqaruv sifati kiradi. Tashqi omillarga esa inflyatsiya, raqobat muhiti, davlatning soliq siyosati, kredit resurslari qiymati hamda aholining xarid qobiliyati ta'sir ko'rsatadi [6].

Mahsulot sifatining oshirilishi korxonada daromadlarini ko'paytirishda muhim omil hisoblanadi. Yuqori sifatli mahsulot iste'molchilar talabining ortishiga sabab bo'ladi. Natijada

mahsulot realizatsiyasi hajmi kengayadi va korxonalar foydasi ortadi. Shu bilan birga, sifatning oshirilishi korxonaning bozordagi raqobatbardoshligini ham kuchaytiradi [5].

Marketing faoliyati ham korxonalar daromadlarini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalar faqat mahsulot ishlab chiqarish bilan cheklanib qolmasdan, uni samarali sotishni ham tashkil etishi kerak. Reklama, logistika, mijozlar bilan ishlash tizimi va narx siyosati daromadlarning shakllanishida bevosita ishtirok etadi. Ayniqsa, raqamli marketing texnologiyalarining rivojlanishi korxonalariga yangi bozor segmentlariga chiqish imkonini bermoqda [8].

Daromadlarni shakllantirishda narx siyosatining ahamiyati katta. Narxni haddan tashqari oshirish talabning pasayishiga olib kelishi mumkin, past narx esa foyda miqdorining kamayishiga sabab bo'ladi. Shu sababli korxonalar bozordagi raqobat va xarajatlarni hisobga olgan holda optimal narx siyosatini yuritishi zarur [2].

Korxonalar moliyaviy natijalariga xarajatlar tizimi ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Xarajatlar korxonaning ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonida sarflaydigan resurslarini ifodalaydi. Xarajatlarning to'g'ri tashkil etilishi korxonalar foydasining oshishiga xizmat qiladi. Aksincha, samarasiz xarajatlar foydaning kamayishiga va moliyaviy barqarorlikning pasayishiga olib keladi [9].

Korxonalar xarajatlari ishlab chiqarish xarajatlari va davr xarajatlari bo'linadi. Ishlab chiqarish xarajatlari mahsulot tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar kiradi. Bularga xomashyo, materiallar, yoqilg'i, energiya, ish haqi va amortizatsiya xarajatlari misol bo'ladi. Davr xarajatlari esa boshqaruv, sotish va ma'muriy xarajatlarni o'z ichiga oladi [10].

Tannarx ko'rsatkichi korxonalar moliyaviy natijalarini tahlil qilishda asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Tannarxning pasayishi foyda miqdorining ortishiga olib keladi. Shu sababli korxonalar tannarxni kamaytirishning samarali yo'llarini izlaydi. Resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarish jarayonlarini avtomatlashtirish va energiya tejovchi texnologiyalarni joriy etish tannarxni pasaytirishning muhim usullari hisoblanadi [7].

Xomashyo va material xarajatlari ko'plab ishlab chiqarish korxonalarida asosiy xarajat turini tashkil etadi. Jahon bozorlarida xomashyo narxlarining o'zgarishi korxonalar moliyaviy natijalariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, import xomashyosiga bog'liq korxonalarda valyuta kurslarining o'zgarishi tannarxning ortishiga sabab bo'ladi [12].

Mehnatga haq to'lash xarajatlari ham korxonalar xarajatlarning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ish haqi miqdorining oshishi bir tomondan xodimlarning moddiy manfaatdorligini kuchaytirsa, ikkinchi tomondan korxonalar xarajatlarning ortishiga olib keladi. Shu sababli korxonalarda mehnat unumdorligini oshirish orqali ish haqi xarajatlarning samaradorligini ta'minlash muhim vazifa hisoblanadi [3].

Korxonalar faoliyatida amortizatsiya xarajatlari ham muhim o'rin tutadi. Asosiy vositalarning eskirishi natijasida yuzaga keladigan amortizatsiya ajratmalari ishlab chiqarish tannarxiga qo'shiladi. Zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish dastlab katta investitsiya talab qilsa-da, uzoq muddatda ishlab chiqarish xarajatlarni kamaytiradi va korxonalar foydasining oshishiga xizmat qiladi [6].

Korxonalar moliyaviy natijalarini tahlil qilishda rentabellik ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etadi. Rentabellik korxonalar faoliyatining iqtisodiy samaradorligini ifodalaydi. Yuqori rentabellik korxonalar resurslaridan samarali foydalanayotganligini bildiradi [11].

Rentabellik darajasini aniqlashda foyda va xarajatlar o'rtasidagi nisbat asosiy mezon hisoblanadi:

$$\text{Rentabellik} = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Jami xarajatlar}} \times 100\%$$

Mazkur ko'rsatkich korxonalar xarajatlarining qanchalik samarali ekanligini aniqlash imkonini beradi.

Korxonalarda moliyaviy natijalarni yaxshilashda boshqaruv hisobi muhim vosita hisoblanadi. Boshqaruv hisobi orqali xarajat markazlari aniqlanadi, foyda keltiruvchi faoliyat turlari baholanadi hamda iqtisodiy qarorlar qabul qilinadi [9]. Boshqaruv hisobining samarali tashkil qilinishi xarajatlarni nazorat qilish imkonini beradi.

Xarajatlarni boshqarishda “standart-kost”, “direkt-kosting” va “ABC-costing” kabi zamonaviy usullardan foydalanish samarali natija beradi. Ushbu usullar orqali mahsulot tannarxini aniq hisoblash va ortiqcha xarajatlarni qisqartirish mumkin [4].

Korxonalar faoliyatida moliyaviy natijalarga tashqi iqtisodiy muhit ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Inflyatsiya darajasining oshishi ishlab chiqarish xarajatlarining ortishiga olib keladi. Xususan, energiya resurslari, transport xizmatlari va xomashyo narxlarining ko'tarilishi korxonalar tannarxining ortishiga sabab bo'ladi [12].

Soliq siyosati ham korxonalar moliyaviy natijalariga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biridir. Soliq stavkalarining yuqoriligi korxonalar sof foydasining kamayishiga olib keladi. Shu sababli ko'plab davlatlarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadida soliq imtiyozlari joriy qilinmoqda. O'zbekistonda ham kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun bir qator soliq yengilliklari qo'llanilmoqda [2].

Kredit foiz stavkalari ham korxonalar foydasiga ta'sir etuvchi omildir. Korxonalar investitsiya loyihalarini amalga oshirish uchun bank kreditlaridan foydalanadi. Kredit foizlarining yuqoriligi moliyaviy xarajatlarni oshiradi va foyda miqdorini kamaytiradi. Shu sababli korxonalar moliyaviy resurslardan oqilona foydalanishi zarur [1].

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi korxonalarda moliyaviy boshqaruv tizimini takomillashtirish imkonini bermoqda. Zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida korxonalar xarajatlarni tezkor nazorat qilish, daromadlarni prognozlash va moliyaviy hisobotlarni avtomatlashtirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda [8].

Korxonalarda ichki audit tizimining rivojlanishi ham moliyaviy natijalarning yaxshilanishiga xizmat qiladi. Ichki audit korxonalar resurslaridan foydalanish samaradorligini tekshiradi, moliyaviy intizomni mustahkamlaydi va noqonuniy xarajatlarning oldini oladi [10].

Moliyaviy natijalarni shakllantirishda investitsion faoliyatning ham o'rni katta. Investitsiyalar ishlab chiqarish hajmini kengaytirish, yangi texnologiyalarni joriy etish va mahsulot sifatini yaxshilash imkonini beradi. Natijada korxonalar daromadlari ortadi va rentabellik darajasi oshadi [7].

Korxonalar faoliyatida eksport hajmining oshirilishi ham moliyaviy natijalarga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Eksport faoliyati orqali korxonalar qo'shimcha valyuta tushumlariga ega bo'ladi. Shu bilan birga, xalqaro bozorlarga chiqish korxonalarining raqobatbardoshligini oshiradi [5].

Bozor iqtisodiyoti sharoitida raqobat muhitining kuchayishi korxonalaridan doimiy ravishda samaradorlikni oshirishni talab qiladi. Xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirish orqali korxonalar bozordagi mavqegini mustahkamlaydi. Shu sababli moliyaviy natijalarni tahlil qilish korxonalar boshqaruvining muhim qismi hisoblanadi [6].

Korxonada foydasining oshishi nafaqat korxonaning o'zi, balki milliy iqtisodiyot rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Foyda hisobidan davlat byudjetiga soliqlar tushadi, yangi ish o'rinlari yaratiladi va investitsion faollik ortadi [11].

Shunday qilib, korxonada moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromad va xarajatlarning o'zini nihoyatda muhimdir. Daromadlarni oshirish va xarajatlarni samarali boshqarish korxonada foydasining ko'payishiga, moliyaviy barqarorlikning mustahkamlanishiga hamda raqobatbardoshlikning ortishiga xizmat qiladi. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalar moliyaviy natijalarini yaxshilash uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etishi, boshqaruv tizimini takomillashtirishi va resurslardan samarali foydalanishi zarur hisoblanadi [1].

Xulosa

Tadqiqot natijalariga ko'ra, korxonada moliyaviy natijalarini shakllantirishda daromad va xarajatlarning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Daromadlar korxonaning iqtisodiy rivojlanish manbai bo'lsa, xarajatlarning foyda miqdoriga bevosita ta'sir etuvchi omil hisoblanadi.

Korxonalarda moliyaviy natijalarini yaxshilash uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq hisoblanadi:

- daromadlarni oshirishga qaratilgan marketing strategiyalarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish;
- zamonaviy texnologiyalarni joriy etish;
- resurslardan samarali foydalanish;
- boshqaruv hisobi va ichki audit tizimini takomillashtirish.

Shuningdek, korxonalarda xarajatlarni optimallashtirish va moliyaviy rejalashtirish tizimini rivojlantirish korxonada rentabelligini oshirishning muhim omili hisoblanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Vahobov A., Ibrohimov A. "Moliyaviy tahlil". – Toshkent: Sharq, 2018. – 45–52-betlar.
2. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2016. – 6–12-betlar.
3. Karimov A.A. "Korxonada iqtisodiyoti". – Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. – 88–96-betlar.
4. Abdukarimov H.T. "Korxonada moliyasi". – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 101–115-betlar.
5. BHMS №2 "Asosiy xo'jalik faoliyatidan olingan daromadlar". – Toshkent, 2015. – 3–9-betlar.
6. Tojiboyeva D. "Iqtisodiy tahlil nazariyasi". – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – 120–133-betlar.
7. Mamatov B. "Moliyaviy hisobot asoslari". – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021. – 54–60-betlar.
8. BHMS №21 "Xo'jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy-xo'jalik faoliyati buxgalteriya hisobi schyotlar rejasi". – Toshkent, 2018. – 15–28-betlar.
9. Rasulov A. "Boshqaruv hisobi". – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 77–89-betlar.
10. Pardaev M.Q. "Ishlab chiqarish xarajatlari hisobi". – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2019. – 66–80-betlar.
11. Qosimova G. "Korxonada rentabelligini baholash". – Toshkent: Moliya, 2021. – 34–47-betlar.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari. – Toshkent, 2024. – 18–25-betlar.